

4. Лазарович М. Гей, ви, стрільці січові... формування українського стрілецького руху в Галичині: причини, перебудови, наслідки. 90-річчю легіону Українськи січових стрільців присвячую. – Тернопіль, 2004.
5. Салтовський О. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ ст.). – К., 2002.
6. Жмир В. На шляху до себе (Історія становлення української національної свідомості) // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 3.
7. Франко І. Поза межами можливого // Вивід прав України. – Львів, 1991.
8. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. – К., 1993.

Novak A.V. The intellectual interaction of Galicia and Naddniproanska Ukraine as the part of the Ukrainian national movement in the second half of the XIX century. In the article is reflected the nature of the Galician's and Naddniproianshchina's intelligentsia interaction in the second half of the XIX century.

Key words: national issues, Galicia, Naddniproianshchina self-determination, national and cultural unity

С. М. Жуков

СИСТЕМА ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ПЕДАГОГІЧНИХ КАДРІВ ДЛЯ МЕРЕЖІ ЗЕМСЬКИХ ШКІЛ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

Стаття присвячена аналізу формування системи підготовки учительських кадрів для земських початкових училищ Харківської губ. Визначено й охарактеризовано типи навчальних закладів, які готували педагогічні кадри для початкової школи, тенденції розвитку державної політики та діяльності місцевого самоврядування у галузі підготовки народних учителів.

Ключові слова: земство, земська школа, учительська семінарія, учительський інститут, педагогічні курси

Від рівня професійності та майстерності педагогічних кадрів безпосередньо залежить успішність організації освітньої справи у навчальних закладах усіх типів. Розбудова мережі початкових народних училищ була одними з головних напрямів діяльності органів місцевого самоврядування у Російській імперії впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Становлення земського шкільництва було органічно пов'язане з розвитком системи підготовки педагогічних кадрів для народної школи. Наявність стійкого інтересу сучасних дослідників до вивчення історичного досвіду функціонування цієї системи пояснюється не лише науковою, а й практичною актуальністю цієї тематики. До найбільш помітних робіт можна віднести дисертації І. Кравченко [1] та Н. Андрійчук [2], у яких розглянуто, відповідно, функціонування вчительських інститутів та вчительських семінарій в українських губерніях. Оглядову характеристику державної політики та заходів органів місцевого самоврядування стосовно підготовки учительських кадрів та підвищення рівня їх професійної майстерності подано у дослідженнях Т. Усатенко [3, 17], М. Войтеховської [4, 25–32] та ін. Метою цієї статті є здійснення комплексного аналізу системи підготовки педагогічних кадрів для земських шкіл у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. за матеріалами Харківської губ.

Розвиток педагогічної думки у середині ХІХ ст., популяризація ідей Й.-Ф. Гербарта й К. Ушинського, інтенсивна розбудова мережі народних шкіл, насамперед органами місцевого самоврядування, сприяли укріпленню в суспільній свідомості думки про необхідність створення мережі середніх педагогічних навчальних закладів. У попередньому проекті «Положення про початкові народні училища», опублікованому 1863 р.,

було запропоновано призначати на учительські посади «осіб усіх станів, які отримали педагогічну освіту, згідно з «Положенням про підготовку вчителів початкових народних училищ», яке так і не було видане [5, 80]. У кінцевому варіанті закону, який мав регулювати функціонування початкових шкіл, про рівень професійної підготовки народного учителя взагалі не було сказано. Крім священно- і церковнослужителів, викладати загальноосвітні предмети у народних школах мали право «особи, які отримали на звання учителя або учительки особливий дозвіл повітової училищної ради, за поданням свідочтва про їх чесноти й благонадійність від відомих повітової раді осіб» [6, 615].

Представники громадськості, які з ентузіазмом зустріли реформи 60-х – 70-х рр. ХІХ ст., намагались всіляко сприяти модернізації наявних соціальних інститутів. Яскравим прикладом такої діяльності в галузі освіти було заснування 1865 р. школи з підготовки сільських учителів, яке відбулося завдяки зусиллям професора Харківського університету М. Бекетова й учителя Першої харківської гімназії Лазовського. Незважаючи на моральну й посильну матеріальну підтримку з боку місцевого самоврядування, бекетовська школа проіснувала всього декілька років [7]. З ініціативи земських установ, у ряді губернських міст Російської імперії при повітових училищах відкривались постійні педагогічні курси – навчальні заклади з дворічним терміном навчання. У Харківському навчальному окрузі протягом 1865–1870 рр. такі курси діяли в містах Курську та Харкові [8, 29–99].

На момент відкриття педагогічних курсів при Харківському повітовому училищі, губернське земство заснувало 30 стипендій розміром 120 крб. на рік кожна [9, 4], а 1867 р. їхню кількість було збільшено до 33 (по три на кожен повіт). Протягом 1868–1870 рр. стипендіями скористалася лише 41 особа [10, 236]. Причиною цього була не лише недостатня поінформованість потенційних слухачів курсів щодо земських стипендій, а й нестача серед випускників повітових училищ бажаних їх отримати. Заради вирішення цієї проблеми, Куп'янське повітове земство ініціювало заснування стипендій безпосередньо при повітових училищах, із зобов'язанням осіб, які їх отримували б, закінчити педагогічні курси й відпрацювати п'ять років у сільських школах повіту [11, 55]. Місцеве самоврядування не встигло реалізувати цю ініціативу, оскільки згодом організація й якість навчання на педагогічних курсах були визнані неякісними особисто міністром народної освіти Д. Толстим, який прийняв рішення про їхнє закриття. На зміну курсам мали прийти вчительські семінарії, до яких приймалися випускники початкових народних училищ. Досвід успішного функціонування учительських семінарій у містах Дерпті (заснована 1861 р.), Молодечні Віленської губ. (1864 р.) та Києві (1869 р.) був врахований за розробки нормативно-правового забезпечення діяльності середніх педагогічних навчальних закладів у Російській імперії [12, 84]. В основу їхньої роботи були покладені статут, навчальний план і програми Молодеченської учительської семінарії, які, своєю чергою, ґрунтувались на методичних розробках видатного вітчизняного педагога К. Ушинського [13, 12]. Курс навчання в учительській семінарії був розрахований на три роки й передбачав, крім загальноосвітньої підготовки, опанування основ дидактики, методики викладання шкільних дисциплін, супроводжувався як пасивною, так і активною педагогічною практикою [14, 92–109]. У травні 1870 р. затверджений законопроект про відкриття ряду таких навчальних закладів у різних регіонах держави.

Потреби Харківського навчального округу мала задовольняти Белгородська вчительська семінарія, яка розпочала свою діяльність у жовтні того ж року [15, 9–10]. Фінансування закладу здійснювалось за рахунок коштів державного бюджету. Органи місцевого самоврядування утримували семінаристів, працевлаштування яких передбачалося в підпорядкованих земству школах. Лише 8 з 35 губернських земств, серед них і Харківське, у 1870-х рр. здійснювали цільове фінансування підготовки педагогічних кадрів у вчительських семінаріях [16, 50]. За нашими підрахунками, протягом 1871–1876 рр. розпочали роботу в народних школах Харківської губернії 17 земських стипендіатів-випускників Белгородської вчительської семінарії. Хоча більше вона не займалася систематичним постачанням педагогічних кадрів на замовлення губернського земства, адже 1873 р. урядом прийняте рішення про відкриття вчительської семінарії у Вовчанську, яка через два роки розпочала своє функціонування. За рахунок коштів губернського земства, тут мали навчатися 33 стипендіати, але за два перших десятиріччя роботи цього закладу було лише три навчальних роки (1879–1880, 1880–1881 та 1890–1891), коли всі місця були зайняті. Крім того, не всі семінаристи третього року навчання складали випускний іспит. Всього за 1875–1914 рр. отримали педагогічну освіту й були працевлаштовані у народних училищах губернії біля 250 осіб, які отримували стипендію губернського земства. У середині 1870-х рр. Охтирське, Куп'янське та Харківське повітові земства утримували слухачів у Белгородській, Вовчанській та Кубанській вчительських семінаріях [17, 4–10зв.]. Однак подібні заходи не набули системного характеру, справа утримання стипендіатів у вчительських семінаріях вважалась прерогативою губернського земства.

Важливим кроком уряду, спрямованим на розбудову й модернізацію системи професійної педагогічної освіти, стало затвердження 1872 р. «Положення про нові міські училища й вчительські інститути» та відкриття того ж року вчительських інститутів у Санкт-Петербурзі й Москві. На розвиток освіти у Харківській губ. мали вплив Белгородський і Воронежський вчительські інститути, які розпочали діяльність, відповідно, 1876 та 1914 рр. [18, 11]. Хоча ці навчальні заклади призначалися для підготовки педагогічних кадрів для міських училищ, випускники інститутів, а також особи, які не закінчили повного курсу, нерідко працювали народними вчителями у сільських школах.

Майже через сорок років, від початку роботи Вовчанської вчительської семінарії відбулося відкриття ще одного аналогічного закладу в Харківській губ. У межах одного із заходів, присвячених святкуванню трьохсотріччя імператорського дому Романових, Державною Думою було запропоновано відкрити 93 вчительські семінарії, зокрема три в Харківській губ. У кожній з них мали навчатися 33 земські стипендіати. 1913 р. розпочала роботу вчительська семінарія в Старобільську [19, 363–364]. Заснована 1915 р., Білопільська вчительська семінарія отримала можливість навчати земських стипендіатів лише через два роки після відкриття. Аналогічний навчальний заклад у Харкові не з'явився, а грандіозний земський проект заснування тут педагогічного інституту так і залишився на папері [20, 185]. Економічна й політична нестабільність, зумовлена подіями 1917–1920 рр., негативно відбилась на системі підготовки педагогічних кадрів. Станом на липень 1918 р. у Білопільській, Вовчанській та Старобільській вчительських семінаріях навчалися, відповідно, 16, 18 і 19 земських стипендіатів [21, 67–108].

Особи, які отримували матеріальну допомогу від місцевого самоврядування, брали на себе зобов'язання

відпрацювати у земських училищах губернії не менше шести років. Однак не всіх випускників вчительських семінарій приваблювала перспектива надовго пов'язати своє життя із сільською школою. Протягом 1870–1910-х рр. Харківська губернська управа отримувала клопотання від бажаючих з різних причин покинути вчительську посаду, не відпрацювавши мінімального терміну. У свою чергу, земство не мало дієвих механізмів впливу на осіб, які порушували умови укладеної домовленості.

Одним з головних недоліків системи професійної підготовки вчителів була її неспроможність цілком задовольнити попит на педагогічні кадри для сільських шкіл. Щорічної кількості випускників спочатку Белгородської, а згодом Вовчанської вчительських семінарій не вистачало навіть для заміщення вакансій у щойно відкритих училищах, не говорячи вже про покращення кадрового складу наявних шкіл. Відкриття нових семінарій на початку ХХ ст. не усунуло означеної проблеми. Займатись викладацькою діяльністю у народних школах доводилось не лише вихованцям вчительських семінарій та інститутів, а «Положення про початкові народні училища» 1864 р. не ставило високих вимог до освітнього рівня кандидатів на посаду вчителя. У зв'язку із прийняттям нового закону, який регулював функціонування народної школи, Міністерство народної освіти вдалося 1874 р. до запровадження іспитів на отримання вчительського свідоцтва [16, 56]. Щоправда далеко не всі освітяни розділяли ентузіазм з приводу того, що екзамен сприятимуть підвищенню освітнього рівня учительства. Нерідко все зводилось до вивчення обмеженого кола «улюблених» питань членів повітової училищної ради, які приймали іспит [22]. У 1876 р. випускники вищих і середніх загальноосвітніх закладів отримали право на вчительський патент без складання екзамену, за умови успішного проведення пробного заняття. Через п'ять років цей принцип було розповсюджено також на вихованок жіночих прогімназій та нижчих класів інститутів, які протягом півроку виконували обов'язки помічниця вчителя, а у 1884 р. – на випускників духовних семінарій, зі звільненням їх від демонстрації пробного уроку [23, 647].

Прагнучи врахувати тенденцію до фемінізації педагогічних кадрів народної школи, яка намітилась у другій половині ХІХ ст., Харківська губернська управа в листопаді 1870 р. представила земським зборам проект відкриття жіночої вчительської школи. Подібна ініціатива могла бути реалізованою лише з дозволу уряду, відповідні клопотання до якого направлялись у листопаді 1871 р. й у березні 1872 р. [24, 1]. Відповідь міністра народної освіти зводилась до пропозиції земству відкрити власним коштом школу вчителів, через наявність у Харківській губ. великої кількості чоловічих і змішаних початкових шкіл, а восени 1874 р. земство отримало однозначну відмову щодо свого клопотання [24, 20]. Втім, місцеве самоврядування не припинило діяти в напрямі розвитку системи жіночої педагогічної освіти. 1900 р. у 33 містах Російської імперії, переважно при жіночих гімназіях і прогімназіях, відкрились річні педагогічні курси. У Харківській губ. діяли курси при Куп'янській, Охтирській та Старобільській жіночих прогімназіях, а також при Богодухівському міському училищі. У земських колах продовжувалось обговорення ідеї відкриття жіночої вчительської семінарії. Підтриманий губернськими зборами у березні 1909 р., проект знайшов розуміння в попечителя Харківського навчального округу, а дванадцять міст Харківщини висловили бажання розташувати її у себе. Проте, на цей раз проект знов не було реалізовано. Старобільське земст-

во, яке перед цим неодноразово зверталось до уряду, з ініціативою відкриття в повіті вчительської семінарії, а також знайшло кошти для її утримання, наполягало, щоб цей навчальний заклад був чоловічим. Тому губернські земські збори «визнали за можливе відступитися від свого попереднього рішення» [25, 2].

Поступове зростання серед учительського контингенту Харківської губ. частки осіб із середньою освітою позитивно впливало на якість викладання у земських школах, але випускникам і випускницям середніх навчальних закладів гостро не вистачало теоретико-педагогічної й практичної підготовки. Особи, які закінчили вчительські семінарії, зі свого боку, нерідко скаржились на брак знань із загальноосвітніх предметів. Для заповнення прогалів у підготовці сільських педагогів органи місцевого самоврядування ряду губерній Російської імперії вважали за доцільне проводити протягом канікулярного періоду тимчасові вчительські курси, на яких сільські педагоги мали змогу ознайомитись із досягненням педагогічної науки, актуальними методиками викладання, підвищити свій загальноосвітній рівень. Губернське та ряд повітових земств Харківщини вдавались до подібної практики у 1870–80-х рр., а також на початку ХХ ст., про що докладніше йшлося в одній з попередніх наших публікацій [26].

Отже, від початку свого існування Харківське земство намагалось налагодити систему цільової підготовки педагогічних кадрів для народних шкіл губернії, виділяючи кошти на утримання земських стипендіатів в учительських семінаріях. Незважаючи на те, що названі навчальні заклади вважались головним елементом системи професійної підготовки учителів для початкової школи, вони не могли задовольнити попит постійно зростаючої мережі земських училищ на педагогічні кадри. Важливим джерелом їх поповнення стали єпархіальне училище, жіночі гімназії та прогімназії. Зростання значення цих навчальних закладів підсилювалось, завдяки збільшенню питомої ваги вчительок серед викладацького корпусу земських шкіл у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., помітною тенденцією стало й посилення елементу педагогічної освіти у навчальному процесі серед жіночих середніх навчальних закладах.

1. Кравченко І.М. *Учительські інститути в системі підготовки педагогічних кадрів в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. пед. наук.* – Х., 2008.
2. Андрійчук Н.М. *Підготовка вчителів народної школи в учительських семінаріях України (1860–1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. пед. наук.* – Житомир, 2010.
3. Усатенко Т.П. *Українознавчі проблеми педагогічної думки в ХІХ–ХХ ст.: Автореф. дис. ... д-ра пед. наук.* – К., 2007.
4. Войтеховская М.П. *История формирования и развития системы общего и педагогического образования как составной части процесса модернизации Российской империи: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук.* – Томск, 2012.
5. Демков М.И. *Очерки по истории русской педагогики.* – М., 1909.
6. *Высочайше утверждённое Положение о начальных народных училищах // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е. – Т. XXXIX. – Отд. 1-е. – 1864. – СПб., 1867.*
7. *Держархів Харківської області, Ф. 3, Оп. 231, Спр. 26.*
8. *Держархів Харківської області, Ф. 266, Оп. 1, Спр. 996.*
9. *Держархів Харківської області, Ф. 304, Оп. 1, Спр. 70.*
10. *Журналы Харьковского губернского земского собрания с 15 по 26 октября 1869 г. – Х., 1870.*
11. *Журналы и приложения к ним чрезвычайного Купянского уездного земского собрания с 15 по 18 декабря 1867 г. – Х., 1868.*
12. *Демков М.И. Очерки по истории русской педагогики.* – М., 1909.

13. Луценко С.М. *Підготовка вчителів для початкової народної освіти в Україні у другій половині ХІХ ст. // Питання культурології: міжвідомчий збірник № 13. – К., 1994. – Ч. 2.*
14. Арсеньев А.М. *Педагогическая практика в дореволюционных учительских семинариях России // Советская педагогика. – 1938. – № 9.*
15. *Отчёт Харьковской губернской земской управы за истекший 1870 и 1871 г. – Х., 1871.*
16. Пирумова Н. М. *Земская интеллигенция и её роль в общественной борьбе до начала ХХ в. – М., 1986.*
17. *Держархів Харківської області, Ф. 3, Оп. 266, Спр. 49.*
18. Львов Г.Е., Полнер Т.И. *Наше земство и 50 лет его работы. – М., 1914.*
19. *Журналы Харьковского губернского земского собрания очередной сессии 1913 года (1–16 декабря) с приложениями к ним и сводом постановлений. – Х., 1914.*
20. *Российский государственный исторический архив, Ф. 733, Оп. 180, Д. 21.*
21. *Держархів Харківської області, Ф. 304, Оп. 1, Спр. 3080.*
22. *Харьков. – 1880. – 29 марта.*
23. Рождественский С.В. *Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902. – СПб., 1902.*
24. *Держархів Харківської області, Ф. 3, Оп. 258, Спр. 25.*
25. *Держархів Харківської області, Ф. 304, Оп. 1, Спр. 2999.*
26. Жуков С.М. *Земські педагогічні курси для народних учителів Харківської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Вісник Харківського національного університету ім. В. Каразіна. Серія: Історія. – Х., 2010. – Вип. 42.*

Zhukov S. M. The professional teachers training system for zemski primary-schools in the Kharkiv province (the second part of the XIX – the beginning of the XX centuries). The article is devoted to the complex research of the teachers training system formation for zemski primary-schools in the Kharkiv Province. Are denoted the types of educational institutions, prepared the teachers for primary schools, the main directions of the government and self-government policy development in the field of teacher training.
Key words: zemstvo, primary school, teachers' seminary, teachers' institute, teacher training courses

В. Г. Сергієнко

СТАНОВЛЕННЯ МЕРЕЖІ ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВНИХ БРАТСТВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті аналізуються суспільно-політичні, культурні та законодавчі передумови створення православних церковних братств у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Висвітлюються питання становлення структури братств Лівобережної України та причини, які сповільнювали розвиток братської мережі.
Ключові слова: Лівобережна Україна, Православна російська церква, православні церковні братства

Актуальність теми зумовлена зміною системи моральних цінностей та ідеологічних орієнтирів пострадянської доби, коли затребуваними стали дослідження практичної діяльності православної церкви у питаннях релігійно-морального просвітництва суспільства, а також її ролі у збереженні православ'я як панівної офіційної релігії Російської імперії. Узагальнюючої роботи, яка б розглядала духовно-просвітницьку діяльність братств поки що не існує. Однак варто відзначити дослідження С. Жилюк [1], Г. Надтоки [2], Н. Шип [3], які в контексті національно-церковного та громадського відродження частково висвітлювали проблеми братської організації кінця ХІХ – початку ХХ ст. Метою цієї статті є дослідження передумов створення та процесу становлення мережі православних церковних братств